

Ю.С.Степанчук

Державно-політичні погляди гетьмана Данила Апостола в умовах наступу російського царату на українську автономію

Радянська історіографія описувала Д.Апостола як типового представника старшинської верхівки, який, зайнявши з волі російського царату високу посаду, думав виключно про збереження та примноження особистих маєтностей. Така оцінка застосовувалися майже до всіх українських гетьманів періоду Гетьманщини. Цим самим радянський період зупинив розвиток державницької історіографічної школи, чим завдав величезної шкоди історичній науці.

На щастя, за межами радянської імперії історики здебільшого не погоджувалися з тим, що робітничо-селянські маси є рушієм суспільного процесу, а продовжували досліджувати місце і роль національної еліти в історії та культурі України. Вперше життя і державницьку діяльність гетьмана Данила Апостола детально описав історик діаспори Б.Крупницький у монографії "Гетьман Данило Апостол та його доба" [1]. Дане монографічне дослідження було опубліковане 1948 року в Аугсбурзі. Б.Крупницький характеризує гетьмана Апостола як визначного державного і військового діяча останніх десятиліть XVII – першої третини XVIII ст., вважає його справедливим старшиною, щедрим меценатом й просто порядною й симпатичною людиною [1, с. 7].

Видатному гетьманові присвятила свою розвідку й відома дослідниця Н.Полонська-Василенко. У її статті діяльність Д.Апостола показана на тлі загальної проблематики першої половини XVIII ст. – доби визвольних змагань і наступу царизму на українську автономію [2]. До українського читача ця стаття дійшла лише у 1995 році.

У новітні часи діяльність гетьмана, як і його доба, отримала якісно нову історичну інтерпретацію у працях Т.Коструби [3], О.Ковальчука [4], Т.Лебединської [5], Н.Герасименка [6] та ін.

Нові факти із життя і діяльності Д.Апостола по новому висвітлили його суспільно-політичні погляди стосовно міждержавних стосунків між Україною та Росією. Зокрема, у вересні 1723 року майбутній гетьман взяв активну участь у складанні прохання до царя про вибори нового гетьмана

та про передачу збирання податків на Лівобережній Україні з царської казни до Військового скарбу. Д.Апостол, як зазначалося пізніше в царському указі, у них "многое переправил и некоторые пункты прибавил и приложя сам руку, других полковников и полковую старшину прикладывать заставлял" [2, с. 38].

8 лютого 1725 року згідно з маніфестом імператриці Катерини I окремих українським старшинам, у тому числі і миргородському полковнику Д.Апостолу, наказано було жити із сім'ями у Петербурзі: "...за те вышепоказанные от старшин вины и преступления наших указов и чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житье в Сибирские города, а движимые и недвижимые их имения взять на наше величество; однако ж Мы... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безс'ездно..." Проте після приведення до присяги на вірність царському уряду миргородський полковник Данило Апостол був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заручником у Петербурзі залишився його син Петро [6, с. 97].

Дослідник Н.Герасименко вважає, що однією з головних причин, які викликали зміни у політиці російського уряду щодо виборів гетьмана в Україні, було загострення міжнародної обстановки. На початку 1725 року визначилося розмежування політичних сил у Західній Європі, в результаті чого утворилися два ворожих табори. 19 квітня 1725 року Австрія та Іспанія об'єдналися у Віденський оборонний союз, спрямований насамперед проти Англії та Франції. У відповідь ці країни, до яких приєдналася Пруссія, у Герренгаузені (поблизу Ганновера) підписали договір, оформивши так званий Ганноверський союз [6, с. 92]. Відчуваючи неминучість війни з Туреччиною, російський уряд прийняв рішення піти на деякі поступки козацькій старшині і населенню Лівобережної України, бо у майбутній війні ця територія через своє географічне положення мала відіграти важливу роль.

Тому, 1 жовтня 1727 року в Глухові у присутності царського радника Наумова обрано на гетьмана Миргородського полковника Данила Апостола [7, с. 86]. У відповідь на прохання затвердити "статті" Данило Апостол одержав т.зв. "Решительные пункты", в яких зовсім не згадується про договір України з російським урядом 1654 року; вони мали форму царського "указу" гетьманському урядові. За "указом", у військовому відношенні гетьман підлягав генерал-фельдцейхмайстрові князеві М.Голіцину. Обрання гетьмана могло бути проведене тільки за згодою царя. Гетьман не мав права без дозволу царя карати старшин смертю, міг лише побавити їх влади і провести конфіскацію майна. Генеральний суд перетворено на колегіальну установу, в якій засідали троє українців та троє росіян, а

головним суддею став не гетьман, а цар. Російський уряд отримував можливість контролювати українські фінанси, для чого передбачалося утворення окремого фінансового управління – "канцелярії зборів" з двома підскарб'ями, росіянином та українцем, що послаблювало фінансові прерогативи гетьмана. Полковників та генеральну старшину призначав царський уряд. Гетьман був позбавлений права вести приватну кореспонденцію з закордоном, поїхати, коли захоче, до своїх маєтків [7, с. 87].

Влада гетьмана обмежувалася не лише "Решительными пунктами". Наприклад, Верховна таємна рада схвалила інструкцію таємному радникові Федору Наумову на час його перебування при новому гетьманові й "особливі секретні пункти" для нього. Таємний радник мав опікуватися доборою на старшинські уряди вірних і доброзичливих осіб (за винятком євреїв) й організацією заходів із нав'ювання "народу Малоросійському, а найбільше козакам", що імператор утримує їх у милості своїй при даних їм привілеях [8, с. 275].

11 травня 1730 року відбулася нарада канцлера Г.Головкіна, графа А.Остермана та князя О.Шаховського, на якій було складено чергову інструкцію для міністра-резидента наступного змісту: "Якщо гетьман плануватиме від'їхати з Глухова у свої маєтності, разом з ним від'їжджати і генерал-майору разом з батальйоном солдат Глухівського гарнізону". Крім того, гетьман повинен радитися з генерал-майором щодо кандидатур генеральних старшин або полковників, яким передавалося право управління Гетьманщиною на час його відсутності. Крім того, Д.Апостола заборонялося вирішувати державні справи в маєтностях та брати з собою канцелярію.

Продовжувалося пряме втручання росіян в українське діловодство та судочинство. У 1729 році з'явився указ Петра II, який зобов'язував переписати з української мови на російську всі державні постанови й розпорядження. З цього часу у Генеральному Суді засідало 6 членів – 3 українців і 3 росіян [7, с. 167].

Згодом імператриця Анна Іоанівна видала наказ з вимогою Д.Апостола розглядати земельні спори не одноосібно, а разом із київським генерал-губернатором М.Шереметьєвим. А в січні 1733 року в українських судових інстанціях впроваджується спеціальне розпорядження Сенату – російським чинам Генерального суду при розгляді справ більше зважати на "государевы законы", а не на місцеві правові норми [9, с. 33]. Щоб ще більше фінансово ослабити Гетьманщину, царська влада призначила в Україні двох генеральних підскарб'їв: колишнього лубенського полковника українця А.Марковича (особистого ворога гетьмана Д.Апостола) та росіянина Мякініна. Було відокремлено державний скарб від державного

скарбу гетьмана, який передано під контроль російського уряду [1, с. 175], українському уряду було наказано перейти на єдину для всієї Російської імперії систему мір.

За гетьманування Д.Апостола Росія продовжувала нещадно використовувати військовий потенціал Гетьманщини. У 1727 року завершився т.зв. Гилянський військовий похід, який розпочався 1725 року. За офіційними відомостями, з 6800 козаків тільки 646 повернулися додому [7, с. 82]. Напередодні, за наказом Катерини I, в Україні був ліквідований останній охочекомонний (сердюцький) полк Бурляя, що вцілів після 1708 року [10, с. 60].

Українське військо змушене було брати участь у всіх воєнних кампаніях, що проводила Росія. Так, у 1732 році до Польщі відправлено український корпус з 11 тис. козаків під проводом генерального обозного Якова Лизогуба на підтримку сина Августа II, кандидата на польський королівський престол [7, с. 90]. У 1733 році українські козаки двічі – у серпні під керівництвом генерального обозного Я.Лизогуба (16 полків) та у грудні під керівництвом Прилуцького полковника І.Галаґана – брали участь у боротьбі з польськими конфедератами (прибічниками С.Лещинського).

У 1731–1733 роках царський уряд розпочав будівництво Української укріпленої лінії (від Дніпра до Сіверського Дінця). Зведення захисної лінії вимагало від України величезних матеріальних та людських ресурсів. Україна-Гетьманщина була основним постачальником сировини, робочої сили та козаків для несення вартової служби. Кожного року на будівництві Української лінії працювали десятки тисяч козаків посполитих [11, с. 166]. Так, у 1733 році російський уряд наказав вислати на лінійні роботи до р.Орелі 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командуванням сина гетьмана Д.Апостола полковника Петра Апостола. На будівництво з українських міст постійно мобілізували досвідчених ремісників (токарів, ковалів, теслярів тощо).

У Петербурзі поступово схиляються до думки про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реалізації курсу Петра I в українських справах у повному обсязі. Нова імператриця була переконана, що "...перемена в правлении малороссийском (проведена Петром I) от народа с великою благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно" [9, с. 32].

29 січня 1734 року кабінет міністрів, обговоривши ситуацію в Україні-Гетьманщині, виробив "всеподданическое мнение", адресоване цариці. У ньому насамперед наголошувалося на необхідності скасування гетьманства. Лівобережну Україну пропонувалося знову передати з відання Іноземної колеґії до Сенату як звичайну провінцію: "И сие содержать

секретно, а в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать..." [12, с. 84].

29 травня 1733 року О.Шаховський зустрівся з гетьманом Д.Апостолом і звинуватив його у прагненні передати владу генеральній старшині, не порадившись із ним. Важкохворий гетьман, заляканий погрозами, запевнив, що не давав розпоряджень щодо передачі влади в Гетьманщині генеральній старшині після своєї смерті. Хоча, як стверджують джерела, генеральний писар М.Турківський повідомив О.Шаховського, що наказ про передачу управління генеральній старшині дав особисто гетьман Д.Апостол [13, с. 363].

Протистояння хворого Д.Апостола та генеральних старшин спробам О.Шаховського зосередити в руках останнього управління справами Гетьманщини дослідник О.Струкевич називає політичним лавіруванням гетьмана [14, с. 447]. На нашу думку, це була фінальна спроба Д.Апостола захистити і без того ослаблену гетьмансько-старшинську владу в Україні.

Після смерті гетьмана Д.Апостола відбулася чергова ліквідація гетьманства в Україні. Фактично, правителем України став князь Шаховський, який в усьому керувався "Решительными пунктами". Шаховський отримав від цариці Анни таємну інструкцію досягти зближення української старшини з росіянами, сприяти змішаним шлюбом, а з іншого боку – не допускати зближення і шлюбів українців з білоруською, а також з польською та українською – правобережною – шляхтою. Також Шаховському було доручено поширювати серед населення чутки, що всі неполадки, утиски, податкові тягарі, кривди походять від гетьмана і що без гетьмана буде краще. Шаховському таємно доручалося наглядати за українськими членами правління, і якщо за ними виявиться щось підозріле, то заарештувати їх і на їх місце призначити людей, прихильних російському урядові [15, с. 405].

Отже, незважаючи на негативні умови, створені російським урядом, гетьман Д.Апостол в міру можливостей протидіяв цьому процесу, стримував інтеграцію Гетьманщини до Російської імперії. Однак поступки російського уряду на користь української автономії мали формальний або тимчасовий характер. Імперські заходи були спрямовані на обмеження політичної автономії України-Гетьманщини шляхом розширення повноважень російських адміністраторів та посилення контролю у суспільно-політичній та економічній сферах.

Література

1. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол та його доба. – К.: Україна, 2004. – 287 с.

2. Полонська-Василенко Н. Гетьманство Данили Апостола // Наука і суспільство. – 1995. – №3/4.
3. Коструба Т. Гетьман Данило Апостол (1727–1734) // Літопис червоної калини. – 1993. – №10/12.
4. Ковальчук О. Постать гетьмана Д.Апостола в світлі різних історичних підходів // Сіверянський літопис. – 1996. – №2/3.
5. Лебединська Т. Родовід та родинні зв'язки Апостолів: Про долю нащадків Д.Апостола // Українська культура. – 2000. – №2.
6. Герасименко І.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №3.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К.: Либідь, 1992.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К.: Альтернативи, 1997.
9. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – №1.
10. Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – 1999. – №6.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992.
12. Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду // Український історичний журнал. – 2001. – №5.
13. Листування р. 1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. 3.
14. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – Київ: Інститут історії України, 2002.
15. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року. – К., 1990.

О.В.Рудик

**Діяльність органів міського самоврядування
у справі поширення початкової освіти в Харківській губернії
у др. пол. XIX – на поч. XX ст.**

У процесі національного відродження України здійснюються глибокі перетворення у всіх сферах її державного і громадського життя. Для української держави на сучасному етапі однією з важливих проблем є реформування системи освіти. Неможливо чекати успіхів від реформ, не вивчивши історичний досвід українського народу у цій сфері. Зокрема, актуальним залишається з'ясування досягнень і прорахунків у розбудові системи освітніх закладів у другій половині XIX ст.